

ONTSTAAN EN GROEI VAN GEMERT-DORP

 lle oude Brabantse gehuchten en dorpen ontstonden op de grenzen van hoger en lager gelegen gronden, welke respektievelijk geschikt waren voor akkerbouw en vee-teelt. Zulk een grenslijn tussen hoger en lager gelegen gronden werd ook gevormd door de thans door de oude dorps-kom slingerende hoofdstraat. Ten oosten van deze hoofd-straat "verheffen" zich de voormalige akkergronden van de Kieboom-Berglaren en Molenakker. Westelijk van de hoofd-straat gingen de graasgronden geleidelijk over in de natte beemden van "het broek" en "de kampen", die zich uitstrek-ten tot de Snelle Loop en de Aa. De naam "Schoorswinkel", vroeger geschreven als "Goorswinkel" (goors=gras), evenals de naam "Kampen" herinneren nog aan de oude bestemming van deze gebieden. Uit de oudste Gemertse schepenprotokollen blijkt dat reeds vóór 1500 "Schoorswinkel" in vele particu-liere perselen was opgedeeld. Het gebied "de Kampen" moet van oorsprong een zogenaamd "gemeen" grondgebied van de ingezetenen van Gemert zijn geweest. Een gedeelte van deze woeste gronden in de Kampen moet reeds vóór 1400 zijn uit-gegeven aan de oude domeingoederen van de vroegere Heren van Gemert 1). De naam "kampen" ontleend daaraan zijn naam: "aangegraven stukken grond" gelegen in het zich tot de Aa uitstrekken-de gemene-grond-gebied.

Gemert was van oudsher een "Vrije en soevereine Heerlijk-heid", welker soevereiniteitsrechten tot 1364-1366 gedeeld werden door enerzijds het oud-adellijk geslacht Van Gemert (de Diederikken van Gemert) en anderzijds de Duitse Orde, die in 1366 alle heerlijkheidsrechten over Gemert verwierf.

Volgens uitkomst der laatste onderzoeken (2) lag het zwaartepunt der bezittingen van de "Van Gemerts" in de ou-de dorpskern van Gemert, terwijl men het zwaartepunt van

de bezittingen der Duitse Orde in meer zuidelijke richting moet zoeken (naar Bakel toe); (zie tekening) (3). Het zogenaamde "Hooghuis" der Heren van Gemert zou gelegen moeten zijn geweest op of liever gezegd omtrent de voormalige Latijnse School (thans in gebruik als gemeentearchief van Gemert). Tevens is de veronderstelling gerechtvaardigd dat het geslacht Van Gemert de stichter is geweest van de Willibrord-kapel, welke in het jaar 1437 verheven werd tot de parochiekerk van Gemert (4). De ouderdom van deze kapel klimt op tot vóór 1270.

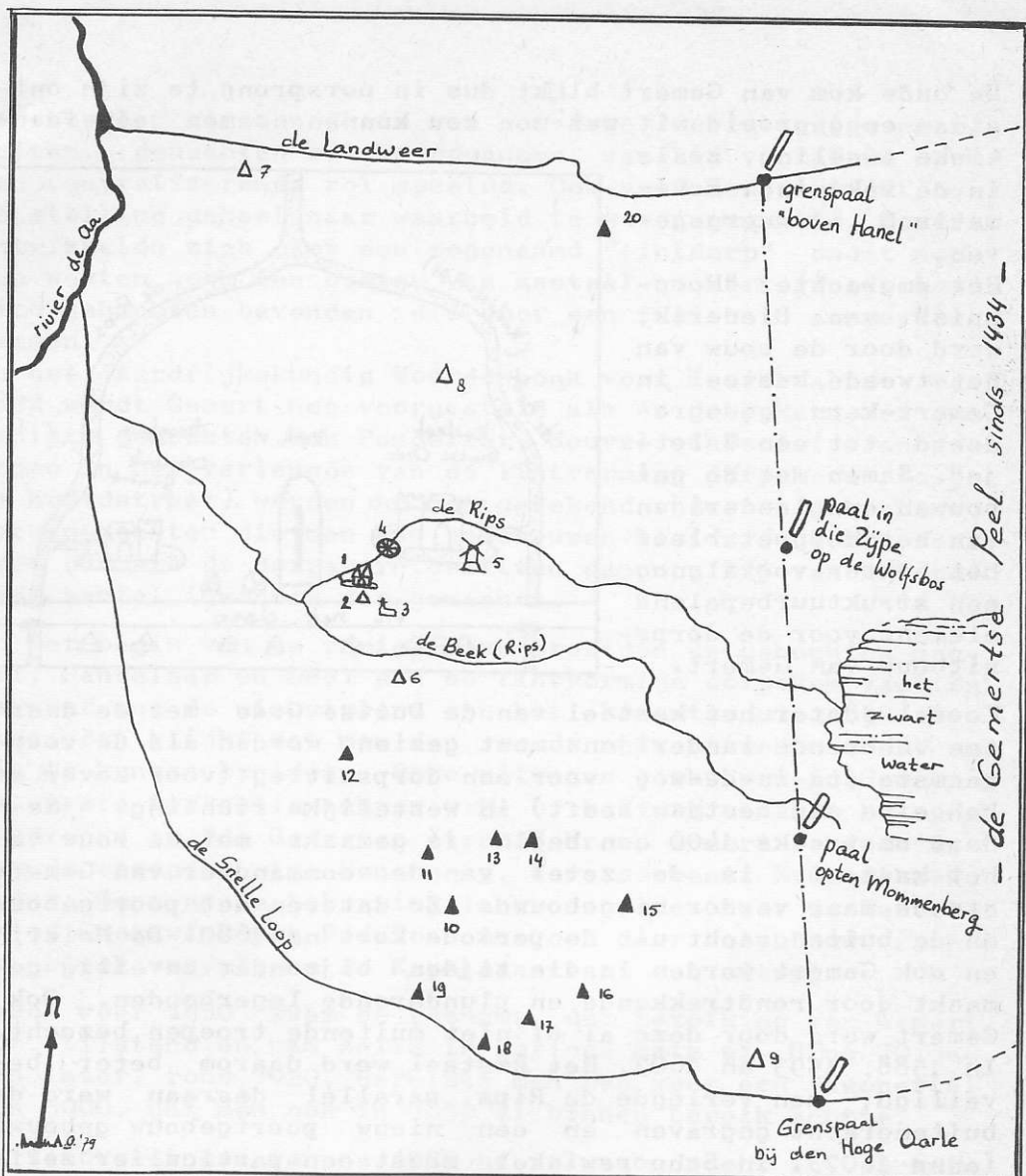
Tegenover het "Hooghuis" der Diederikken was gelegen het zogenaamde Hofgoet, wier aangrenzende landerijen zich uitstrekten binnen een gebied begrensd door Kerkstraat - Ruischenbergstraat-Rips-Jezuitenlaan. Ook een groot gedeelte van de Molenakker behoorde tot deze hoeve. Tot omstreeks 1800 is men het huis staande op de plaats waar thans notaris Verspeek woont, het Hofgoet blijven noemen.

VESTIGING VAN DE DUITSE ORDE IN GEMERT-KERN ROND 1400.

Nadat de commandeur van Gemert in 1366 de volledige soevereiniteit over Gemert verworven had, wilde hij zich natuurlijk meer centraal in zijn heerlijkheid vestigen. De meest centraal gelegen plaats was in de onmiddellijke nabijheid van het Hooghuis der vroegere Heren van Gemert en de kort daarbij gelegen Willibrord-kapel.

Toen in 1391 begonnen werd met de bouw van het kasteel der Duitse Orde (5), en toen een 50-tal jaren nadien begonnen werd met de bouw van de nieuwe kerk aan de noordzijde van het kasteel, toen kreeg Gemert het dorpsgezicht dat tot op de dag van vandaag is bewaard gebleven. Niet alleen het gebouwencomplex van kasteel en kerk bleef bewaard, maar óók het achterland.

Het gezicht op Gemert vanuit het westen biedt een dorpsgezicht, dat in structuur en aanleg teruggaat tot in de Middeleeuwen! Er zijn verschillende redenen aanwijsbaar waarom de oorspronkelijke dorpskern wél naar het oosten en niet naar het westen uitdijde. Het dubbel omgrachte kasteel met het daartoe behorende complex van lanen en landerijen is zeer zeker één der belangrijkste oorzaken daarvan.

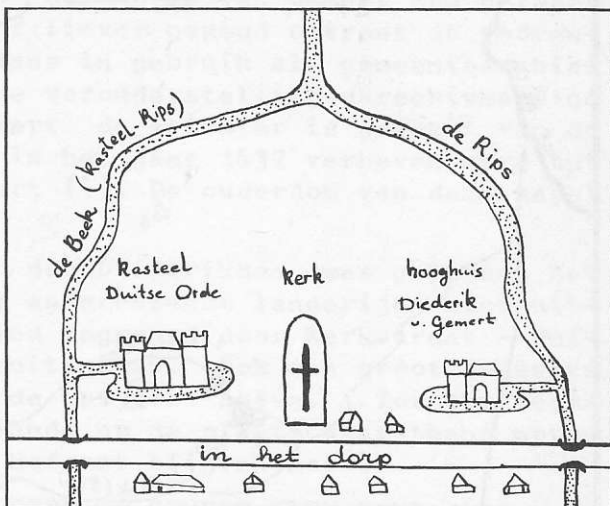
Reconstructie van de (twee-)Heerlijkheid Gemert, zoals die rond 1350 geweest moet zijn. Het thans meest in het oog springende gebouwencomplex van Gemerts' dorpskern, t.w. kasteel en kerk, dateert van 50 tot 100 jaar later. Op deze tekening zijn de belangrijkste eigendommen van resp. Diederik van Gemert en Duitse Orde aangegeven.

Bezittingen van Diederik: 1.het Hooghuis 2.het Hofgoet 3.Wilbert-kapel 4.Watermolen 5. Windmolen 6.Kieboom 7.Espdonk 8.de Wouw aan de Doonheide 9.den Hoge Aarle;

Bezittingen van de Duitse Orde: 10.Ten Broek 11.Ten Boer 12.Groenendaal 13.Ter Einden 14.Scherpenberg 15.Hazelbos 16.Milschot 17.Nieuwenhuis 18.Grotel 19.Tereiken 20.Handel.

De oude kom van Gemert blijkt dus in oorsprong te zijn ontstaan en gegroeid uit wat men zou kunnen noemen een identieke tweeling, zoals in de tekening schematisch is weergegeven.

Het omgrachte "Hooghuis" van Diederik, werd door de bouw van het tweede kasteel in Gemert-kern gedegradeerd tot een "slotje". Samen met de gebouwen en landerijen van het Hofgoet bleef het echter vooralsnog een structuurbepalend element voor de dorpsuitbouw van Gemert.

Voor al echter het kasteel van de Duitse Orde met de daartoe behorende landerijen moet gezien worden als de voorname sta-in-de-weg voor een dorpsuitleg (voor zover er behoefte aan bestaan heeft) in westelijke richting. Sedert omstreeks 1400 een begin is gemaakt met de bouw van het kasteel, is de zetel van de commandeur van Gemert steeds maar verder uitgebouwd. Zo dateren het poortgebouw en de buitengracht uit de periode kort na 1600. De Meierij en ook Gemert werden in die tijden bijzonder onveilig gemaakt door rondtrekkende en plunderende legerbenden. Ook Gemert werd door deze al of niet muitende troepen bezocht. In 1588, 1593 en 1603. Het kasteel werd daarom beter beveiligd; men verlegde de Rips, parallel daaraan werd de buitengracht gegraven en een nieuw poortgebouw gebouwd (anno 1607). In Schoorswinkel moest een particulier zelfs een huis afbreken omdat het de veiligheid en een goede verdediging van het kasteel in de weg stond (6).

De verdere ontwikkeling van Gemert-kern.

Het ontstaan van de dorpen in deze streken moet men zich

voorstellen als een fusie van diverse zelfstandige entiteiten, gehuchten of heerdgangen, waarbij vooral de kerk een centralizerende rol speelde. Ook voor Gemert lijkt deze stelling geheel naar waarheid te worden ingevuld. Gemert ontwikkelde zich tot een zogenaamd "lintdorp" omdat noch ten westen noch ten oosten van kasteel en kerk (in de kom) zich gehuchten bevonden die voor een fusie in aanmerking kwamen.

In het Aardrijkskundig Woordenboek voor Noordbrabant van 1832 wordt Gemert nog voorgesteld als 'n dorpskern met een menigte gehuchten. Ook Pandelaar, Heuvel en Deel (allen gelegen in het verlengde van de lintvormige dorpskern, langs de hoofdstraat) worden dan nog gerekend onder de gehuchten. Deze gehuchten die men kan beschouwen als zijnde minstens even oud als de dorpskern, bezitten dan nog 2/3 van het totaal aantal inwoners der gemeente.

In het begin van de vorige eeuw groeiden de gehuchten Heuvel, Pandelaar en Deel aan de lintvormige dorpskom vast. En wanneer men de minuutplans van het kadaster uit 1832 beziet, dan blijkt dat men dan reeds naar uitwegen zoekt om uit te kunnen breiden. Deze uitwegen zocht men in Gemert in eerste instantie achter vrij- of halfvrij staande huizen. Loodrecht op "de Gemertse straat" kreeg Gemert toen de bebouwde steegjes als Bonengang, Weversstraat, Krengelhoek, Frunte Gang en de bebouwing langs de paden naar de Heuvelse of Goorswinkelse Pad. Toen men ook daar volgebouwd raakte, bleek vervolgens de Kapelaanstraat een uitweg.

Reeds voor 1850 kwam de toename der bevolking van Gemert tot stilstand en nam zelfs in geringe mate af. Bijna 70 jaren later, rond 1920, bereikte men pas weer een inwonertal van 5000, dat men ook in 1850 al binnen bereik achtte.

De uitbreidingen van na 1920 heeft men gezocht in de kale en voor bebouwing meest geschikte gronden op de zogeheten: Molenakker. Door de hogere ligging en de zandiger ondergrond, was het bouwen aan de oostzijde van de dorpsstraat aanzienlijk goedkoper dan het bouwen aan de lager gelegen westkant, terwijl de grond daar bovendien veel waardevoller was voor het agrarische bedrijf.

Tot op de dag van vandaag is de westkant van Gemert onaan-geroerd gebleven, want na de bebouwing van de Molenakker breidde Gemert zich vervolgens uit over Berglaren en Olie-kelder in oostelijke richting en daarna in het Molenbroek en de Elding in noordelijke richting.

De meningen zijn nog altijd verdeeld over de vraag of de westkant van Gemert-dorp (Schoorswinkel en Bloemert) on-aangetast mag of moet blijven.

Ad Otten

NOTEN:

- (1) In 15e en 16e eeuwse Gemertse schepenprotokollen treft men herhaaldelijk vermeldingen aan van eigendommen van de oude laathoeven van Diederik van Gemert, welke eigendommen gelegen waren in "de Campen".
- (2) Zie hiervoor het in dit nummer van Gemerts Heem gepubliceerde artikel: "Het Hooghuis van Diederik van Gemert".
- (3) De voornaamste bronnen voor deze reconstructie waren:
Ad Otten, Gebied tussen Boekent en Milschot, de bakermat van de Duitse Orde in Gemert, Gemerts Heem 1975, nr.58.
id. , De Heren van de Kieboom, Gemerts Heem 1974, nr.56.
id. , Het hooghuis van Diederik van Gemert, Gemerts Heem 1979, Jrg.21,p.67 e.v.
Martien v.d.Wijst, Beknopte Geschiedenis van Gemert, uitg.1972.
Oorkondenboek van Gemert, uitg. Heemkundekring van Gemert (m.n. oorkonde d.d. 31 juli 1421).
- (4) Niet alleen de inscriptie op de klok daterend uit 1270 wijst in die richting, maar ook verschillende rechten die de adellijke familie van Gemert bezat m.b.t. de Gemertse Wilbert-kapel (tiendrechten, benoemingsrecht koster e.a.)
- (5) In 1391 kreeg de Duitse Orde "vergunning" het kasteel te bouwen (oorkonde d.d. 12 oktober 1391, zie Oorkondenboek van Gemert)
- (6) Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Schepenprotokollen Gemert R112.

